

Dzsúdzsucu és dzsúdó **Japán sportszavak magyar és nemzetközi vonatkozásairól***

5. A Meidzsi-korban a kormány hivatalos irataiban és az iskolai tankönyvekben alkalmazták az ún. történeti kanahasználatot (*rekishiteki kanazukai*), amely így igen széles körben vált használatossá. Ez a helyesírás nem új alkotás, hanem egy bizonyos, korábbi időkben — nagyjából a X. századig — érvényes helyesírást alapul véve született. Kidolgozása többek között Keichū japán filológus (1640—1701) nevéhez fűződik. Ez az írás már régen sem mindig tükrözte a kiejtett szó hangjait, ami nemcsak az iskolásoknak okozott sok fejtörést, hanem a felnőtt polgároknak is. A kiejtés szerinti írásmód, amely értelmében a kiejtett szó hangjai a nekik megfelelő szótagjelek felhasználásával jelölendők bizonyos korlátok között, hivatalosan csak 1946-tól került alkalmazásra. A kínai írásjegyeket is azelőtt többféle kana szótagjellel illették attól függően, hogy egy-egy eredeti kínai írásjegynek milyen hangértéke volt, annak ellenére, hogy a japán hangértékük már régen megváltozott, és gyakran azonossá vált. Itt az ún. jion kanazukai (*jion no rekishiteki kanazukai*) kérdésével állunk szemben, amely nem más, mint a kínai írásjegyek kínaiból átvett kiejtésének kana szótagírással való helyesírási problematikája, és amelynek tudományos alapjait Motoori Norinaga (1730—1801) rakta le (I. NUMOTO KATSUAKI, *Jion kanazukai towa* [= A jion kanazukairól]: Nihongogaku 1984. 5. sz. 56—64; SEELEY i. m.

* [L. MNy. 2003: 193—205](#)

143—4). Ha a Hashizume-féle kana szótagírási mód egészét megnézzük, kiderül, hogy az se nem a kiejtés szerint, sem pedig a történeti kana szótagírás helyesírása szerint lett megalkotva. Például a négy kínai írásjegy közül, amelyeket Hashizume *ji + u*, *shi + u*, *ki + u* és *chi + u* kana-szótagjelekkel jelölt, csak kettő (*shi + u*, *ki + u*) felel meg a Motoori-féle *jion kanazukai*-nak, a másik kettőre pedig más kana szótagjeleket kellett volna alkalmaznia, ha a helyesírás szabályát követni kívánta volna. Közbevetőleg megemlítjük, hogy HEPBURN kiváló szótárában — amelynek egy-egy címszavában háromféle írás, ti. a latin betűs átírás, a kana szótagírás és a kínai írásjegyek követik egymást — nem mindig tartja be a történeti kana-szótagírás helyesírását még a 3. kiadásban sem. A következetlenség ezekben az időkben vélhetően még nem volt ritka jelenség. Például HEPBURN a 'nehéz' jelentésű 重 kínai írásjegyre, amelynek japán olvasata *jū*, és amelyre Hashizume *ji + u* kana szótagjeleket használt, meglepetésünkre négyféle kana szótagírást használ, holott a történeti kana szótagírás helyesírása szerint csak *ヂユウ* (*ji + yu + u*, da-sorú *jū*; NOACK-féle átírásban: *di + ju + u*) lehet. Vö. a következő címszavakat: *jū*, *jūbyō*, *jūzai*, *genjū* HEPBURN szótárának 3. kiadásában, ahol ebben a négy szóban előforduló *jū* ugyanis — amely a latin betűs átírásban egyöntetű — a kana szótagjelekkel átírva négyféle írásképet mutat (a NOACK-féle átírásban: *di + u*, *di + ju + u*-, *si + u*-, *-si + ju + u*). Ami a *jūjutsu* szó kana szótagírását illeti, HEPBURN *ji + u + ji + yu + tsu* *ジウジユツ* kana szótagjelekkel rögzíti, ami megegyezik a történeti kana-szótagírás helyesírásával.

Ha a *jion kanazukai*-nál maradunk, a *jū* kiejtésű kínai írásjegyeket többféle kana szótagírással rögzítették, ami a kínai írásjegyek eredeti kiejtésével hozható összefüggésbe. Ezt tükrözik a (NOACK-féle átírásban, amelyet többek között nyomdtechnikai okok miatt kénytelenek vagyunk alkalmazni) *si + u*, *si + hu*, *si + ju + u*, *di + u*, *di + ju + u* kana szótagírási módok, amelyek a Meidzsi-kortól kezdve 1946-ig voltak hivatalosan használatosak. A *jūdō* (dzsúdó) és *jūjutsu* (dzsúdzsucu) szavakban szereplő *jū* olvasatú kínai írásjegy kana szótagírású jelei *ji + u* *ジウ* (NOACK-féle *si + u*). Idézzük fel, hogy a Japánok a kínaiból időrendileg és nyelvjárásiilag is több fázisban vették át a kínai írásjegyeket annak korabeli kínai kiejtésével együtt, így a Japánban ma is használatos kínai eredetű írásjegyeknek gyakran több olvasatuk van. A szóban forgó kínai írásjegynek a *jū*-n kívül még *nyū* olvasata is van, amelyet a kana szótagírással — a korábbi japán kiejtés jelölését megtartva — *ni + u*-nak írtak 1946-ig. A *nyū* féle olvasás az ún. *goon* olvasattípusba tartozik, amely a Nara-korban került Japánba és a III—VII. századi Kína középső részein jellemző kiejtéseket tükrözi. A kérdéses *jū* pedig az ún. *kan'on* olvasattípusba tartozik, amely a Tang-dinasztia fővárosában használatos kiejtéseket tükrözi, és a VII. század végén és a VIII. században érkezett Japánba, majd kezdett tért hódítani. A kérdéses kínai írásjegy a kínai nyelven belül a következő hangváltozásokon át jutott a mai *rōu*-hoz (a következő időrendben: a Csou-, Kin- és Han-kor — a Szui- és Tang-kor — a Szung-, Jüan- és Ming-kor — a jelenkor): *niog* — *niəu/riəu* — *riəu* — *rəu* (*rōu* a pinyin átírásban). (TÖDŐ kínai írásjegyek lexikonából idéztük a hangváltozásokat: TÖDŐ AKIYASU, *Gakken kanwa daijiten*. Tokió, 1978. 640; l. még BERNHARD KARLGREN, *Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese*. Párizs, 1923. 273; EDWIN G. PULLEYBLANK, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver, 1991. 267). A *ji-u* kana írásképet tanúskodik az eredeti kínai *riəu*-féle kiejtés átvételéről. Mivel ha az *i* magánhangzó után *u* következett, akkor ez a Muro-maci-kor végére már félvokállissal kezdődő hosszú magánhangzóvá [ju:] vált (MABUCHI i. m. 108—11; TOYAMA i. m. 209—13), biztosra vehető, hogy a *ji-u* kana-betűképet már régen *jū*-nak ejtették ki ([3iu] > [3u:]). Emellett olyan kínai írásjegyek (pl. 紐) is voltak, amelyeknek olvasatát a *ヂウ* (*di + u* NOACK-féle átírásban) kana szótagjelekkel kellett rögzíteni, de hangértékük — amint láttuk — az idők folyamán egyenlővé vált

a *si* + *u*-val az utóbbi javára ([dʒiu] > [dʒu:] / [ʒiu] > [ʒu:]). Az 'engedelmeskedni' jelentésű 從 kínai írásjegynek a kínaiból átvett japán kiejtése (és a *Hyōjunshiki*-féle átírása) *jū*, és ezt az olvasatot ジュウ *ji* + *yu* + *u* kana szótagírással illették (a NOACK-féle átírásban: *si* + *ju* + *u*. Egyúttal megemlítjük, hogy a mai helyesírás szerint egyedül ezen kana szótagjelekkel illehető a *jū* olvasatú minden kínai írásjegy). Azonos hangértéke van a fent említett 'nehéz' jelentésű kínai írásjegynek is, de láttuk, hogy erre más háromjegyű kana szótagjeleket alkalmaztak. Ez is a kínai és a japán hangtörténet alapján megmagyarázható jelenség. A kana írásjel *yu* (NOACKnál *ju*) alkalmazása valószínűleg a *yōon*-ok létrejöttéről tesz tanúbizonyságot, és azon törekvésre utal, hogy pontosabban jelöljék meg az eredeti kínai kiejtést (vö. KISHIDA i. m. 55). Ami a NOACK-féle *hu* (フ, a *Hyōjunshiki* szerinti *fu*) kana szótagjelet illeti, olyan kínai írásjegy kiejtésének kanával való leírásakor is használatos volt, amely hangzásában korábban a kínaiban *p*-vel végződött. Az efféle kínai írásjegyek a *nissō* elnevezésű (*p*, *t* vagy *k* mássalhangzóval végződő) írásjegyek csoportjához tartoztak. Erre jó példa a 'tíz' jelentésű kínai írásjegy, a pinyin átírásban *shí*, a japán olvasata pedig szintén *jū*. A kínaiban a következő hangváltozásokon át jutott a mostani *shí*-hez: *dhiəp* — *ʒəp* — *ʃi* (*shí*) (TÖDŐ i. m. 173; l. még KARLGRÉN i. m. 285; PULLEYBLANK i. m. 283). A japánok bizonyára a *ʒiəp*-féle kiejtést vették fel, amelyet a *ji* és *ju* (ジフ) kana szótagjelekkel vetettek papírra. Ezen betűkép ugyan helyesírásként 1946-ig volt használatos, de a japánon belüli fejleményként a *jifu* [dʒiɸu/ʒiɸu] a *ɸ* eltűnésével (ún. *hagyō tenko*: [ɸa] > [wa], [ɸi] > [wi], [ɸu] > [u], [ɸe] > [we], [ɸo] > [wo]) *jiu* [ʒiu] lett, azután pedig *jū* [ʒu:], mely kiejtéshez a fent tárgyalt kérdéses kínai írásjegy japán hangzása is eljutott egyszerűbb hangváltozáson át. Még egy német nyelvű nyelvkönyvet nézzünk meg! Az 1890 táján Bécsset, Pestet és Lipszét kiadási helyül megjelölő, A. SEIDEL tollából való japán nyelvtanban (Praktische Grammatik der Japanischen Sprache für den Selbstunterricht, s. a.) a 'tíz' jelentésű *jū* szó latin betűs átírása „*siyuu* (auch *sihu* geschrieben)” (i. m. 51.), de e szó történeti kana szótagírásaként — amint láttuk — csak az utóbbi *sihu* (a *Hyōjunshiki*-féle átírásban: *jifu*) íráskép fogadható el, bár a japánok így is, úgy is írhatták a Meidzsi-kor elején.

NOACK, valamint SEIDEL nyelvkönyveivel szemben, amelyeken keresztül kicsit hosszabban illusztráltuk a kana szótagírás módjaival kapcsolatos problematika egy aspektusát, RUDOLF LANGE a „Lehrbuch der japanischen Umgangssprache” (Stuttgart—Berlin, 1890.) című könyvében kijelenti (xviii—xix), hogy a „Rōmaji Zasshi”-ban használt átírási rendszert követi, ahogy a későbbi német nyelvű japán nyelvkönyvek többsége is teszi. Ez azt jelenti, hogy a *Rōmajikai* 1885-ös átírási irányvonalát alkalmazta, amely HEPBURN szótárának 1886-os 3. kiadásában is elfogadásra talált, bár LANGE még mindig szerepeltet olyan szóalakokat is, mint *hitots* ', *f'tats* ', *yak* 'soku stb. (A ' jel az *u* magánhangzó redukálódását jelöli. L. még HERMANN PLAUT, *Japanische Konversations-Grammatik*. Heidelberg — Párizs — London — Róma — Szentpétervár, 1904. 1—2), amelyek a *Hyōjunshiki*-féle átírás szerint *hitotsu*, *futatsu*, *yakusoku* s a többiként szerepelnek.

6. Fontos figyelni arra, hogy a *jūjutsu*-nak a latin írást használó nyelvekben, elsősorban az angolban nemcsak *jūjutsu* írásmódja, hanem alakváltozatai (*jiujitsu*, *jujitsu* stb.) is vannak. HEPBURN szótárának 1872-es 2. és az 1886-os 3. kiadásában a *jiku* címszó alatt a következő olvasható: „A private school, same as *juku*.” A 3. kiadásban (l. xiii. is) pedig ezt a címszót megelőzően külön azonos címszó szerepel, amelynél az áll: „The Tōkyō pronunciation of *juku*, which see.” Ismeretes, hogy az *u* > *i* hangváltozás nemcsak a *juku* szónál figyelhető meg. Erről a jelenségről a XIX. század utolsó évtizedeiben idegen ajkúak számára megjelent japán nyelvkönyvek is tesznek említést. A kiváló japanológus, Basil Hall Chamberlain (1850—1935. L. YUZO OTA, *Basil Hall Chamberlain Portrait*

of a Japanologist. London, 1998.; TAKEUCHI i. m. 244—246; SUGIMOTO i. m. 596—606), aki kisebb megszakításokkal 1873 és 1911 között Japánban tevékenykedett, az „A Handbook of Colloquial Japanese” című könyvében (London, 1888. 15) említést tesz arról, hogy „The vowel *u*, when following *sh* or *j*, is often mispronounced as *i* by the Tōkyō people, thus: *teishi*, for *teishu*, 'a husband'” (l. még MATSUMURA i. m. 455—6, 479, 488). RUDOLF LANGE fent említett könyvében (i. m. xix) hasonlóképpen azt írja, hogy „*u* wird nach *sh* oder *j* wie *i* gesprochen, daher lautet *shujin* Herr wie *shijin*, *bijuts* die schönen Künste wie *bijits*’.” HEPBURN szótárában, amelyben a *jūdō* szó nem szerepel — ami érthető is ebben a periódusban —, szerepeltethette volna a *jūjitsu* alakot is a *jūjutsu* variánsaként, úgy, mint a *juku* — *jiku* esetében. A japán nyelv történetéről és hangtörténetéről szóló modern szakkönyvek erről a jelenségről a *yōon no chokuon ka* néven tesznek említést. Az említett japán terminus azt a jelenséget jelöli, hogy a *yōon chokuon*-ná válik, más szóval a két kana szótagjellel jelölt ejtés egy kana szótagjellel jelölt ejtéssé változik. HIDA YOSHIFUMI, aki könyvében (Tōkyō-go seiritsushi no kenkyū [= Tanulmányok a tokiói nyelv létrejöttének történetéről]. Tokió, 1992. 363—74; TOYAMA i. m. 254—6) egy fejezetet szentelt ennek a kérdésnek, rámutatott arra, hogy már a Muromacsi-korban megfigyelhető a *ジユju* szótag *ジji* szótaggá válása. Ez a jelenség máig fennmaradt különösen a tokiói nyelvjárásban, és ezen kiejtés is megengedett ma a médiában (tv-ben, rádióban), de helyesírásiilag nem. A tokiói születésű EDWIN O. REISCHAUER neves történész (1910—1990) a *jūjitsu* névalakot használja a japán szavak latin betűs átírásai kérdéséről szóló írásában (Rōmaji or Rōmazi: Journal of the American Oriental Society 60. 1940: 88). A „Random House Compact Unabridged Dictionary” (i. m.) pedig a *jujitsu* címszónál a szó eredetére nézve a következőt adja meg: „< Japn. *jūjitsu*, earlier *jūjutsu*”, ami nem állja me a helyét, hiszen a *jūjutsu* nem korábbi alakja a *jūjitsu*-nak. Mindenesetre bizonyos, hogy a *jujitsu* betűkép, amely jelenleg az angolban a leggyakrabban használatos, a tokiói nyelvjárásban meglévő formával hozható kapcsolatba.

7. Foglaljuk össze az eddig elmondottakat! A Meidzsi-korban, főképp annak az első felében a *yōchōon*-ok latin betűs átírására a *kiu*, *chiu*, *niu*, *riu*, *giu* betűképek voltak használatosak, úgymint HEPBURN szótárának 1. kiadásában, ugyanakkor a *jiu* és *shiu* betűkép is jelen volt, amelyet azonban HEPBURN nem alkalmazott. Másszóval a *jū* szótag latin betűs átírásaként nemcsak a *jū* és az ékezet nélküli *ju*, hanem a *jiu* betűkép is forgalomban volt, bár egyre erőteljesebben teret hódított a *jū*- vagy *ju*-féle átírási mód. Rádásul a *jutsu* a tokiói dialektus szerint *jitsu*-nak is ejthető. Ha ezt a két körülményt (*jiu/jū* + *jutsu/jitsu*) összekeverjük, megszülehetnek a *jūjutsu* mellett a *jiujutsu*, *jiujitsu*, *jūjitsu* betűképek, esetleg ékezet nélküliek is, és még kötőjellel ellátottak is. Nem véletlen, hogy — ahogy cikkünk elején is utaltunk rá — e négyféle betűkép — kötőjel és ékezet nélkül — mind megtalálható címszóként az amerikai angol szótárakban. A japán *jū* szótagnak *jiu*-val való átírása, amely a XIX. század végétől lassan ritkaságszámba mehetett a tollforogatók körében, egyfajta régiségi jegynek minősül. Azonban Hancock az 1903-as kiadású könyvében a *jiu-jitsu* névalakot használta, sőt az 1904-ben megjelent könyvének ezt címéül adta, tehát nem vette tudomásul vagy figyelembe a legfőbb — ún. HEPBURN-féle — átírási rendszert. Annak ellenére, hogy HEPBURN népszerűségnek örvendő szótárában az 1867-es 1. kiadásától fogva nem a *jiu*, hanem *jū* betűképet alkalmazta, a *jūjutsu/jujutsu* helyett legjobban a *jiu-jitsu* névalak vált ismertté külföldön. Úgy véljük, hogy ez többek között Hancock népszerű könyveinek köszönhető. A *jiu-jitsu* szóalak külföldi elterjedése nyilvánvalóan tűnik abból, ha a latin írást használó európai nyelvek szótárait, különösen a régebbieket lapozgatjuk, bár a szóalakok ingadoztak és ingadoznak. A *jiu-jitsu*, *ju-jitsu* stb. névalakokban megjelenő kötőjelek zavaróak és feleslegesek, hiszen csak annak a jelél

szolgálnak, hogy a szó két kínai írásjegyből áll, így ha ezt az eljárást követnénk, a jól ismert szavak is következőképpen lennének írandók: *ban-zai*, *ju-do*, *gei-sha*, *To-kyo*, *Suzu-ki* stb.

Basil Hall Chamberlain „Things Japanese Being Notes on Various Subjects Connected with Japan” című könyvének (I. KASUYA i. m. 125—70) 1891-es 2. kiadásában iktatta be először a „Wrestling”-ről szóló szakaszt, ahol azonban csak a szumóról olvashatunk. Az 1898-as 3. kiadásban már a *jūjutsu*-ról is szól, és tulajdonképpen Kanō dzsúdójáról ír ugyan, de ezt a szót nem említi. Az 1905-ös átdolgozott 5. kiadásban sem változott a helyzet. Könyvének az ún. fraktúrát használó német fordításában (Allerlei Japanisches. Berlin, 1912. 457) is a latin betűs *Jūjutsu* alakban fordul elő úgy, mint az angol kiadásban. Láttuk, hogy maga Kanō is 1889-ben még *Jiujutsu* címen tette közzé angol nyelvű cikkét, amelyben szól voltaképpen saját dzsúdójáról, a *Judo*-ról, de ez az utóbbi szó elterjedésére nem lehetett pozitív befolyással. Hancockkal közösen 1905-ben írt „The Complete Kano Jiu-jitsu (Jiudo)” című könyvében Higashi elmondja, hogy bizonyos zavarok keletkeztek a *jiudo* terminus körül, amelyet Kanō választott saját rendszerének pontosabb jellemzésére, és azt is, hogy a japánok általában még ragaszkodnak a népszerűbb nomenklatúrájukhoz, s ezt *jiu-jitsu*-nak hívják. Natsume Sōseki (Nacume Szószecki 1867—1916) neves író műveiben többször előfordul a *dzsúdó* és *dzsiu-dzsiu* szó. Az 1905—06-ban megjelent „Wagahai wa neko de aru [= Macska vagyok]” című regényében a *jūjutsu tsukai* (= dzsúdózó) és az 1907-ben megjelent „Gubijinsō [= Pípacss]” című regényében pedig a *jūjutsuka* (ti. az, aki *jūjutsu*-t űz) szó bukkan fel, bár megjegyzendő, hogy a Tokióban született és nevelkedett Natsume talán a *jūjitsu* formát használná latin betűs átírásban, úgy, mint Reischauer. A japán író, aki személyesen ismerte Kanō Jigorōt, az 1909-ben megjelent útinaplójában („Man-kan tokoro dokoro [= Mandzsúriai és koreai utazás]”) már a *jūdō* szót használja. A „Fūzoku gahō” című lap 1904-ben megjelent egyik (290.) számában azt olvassuk, hogy a *jūdō* „még nem érett meg” (Ezeket az idézetanyagokat a japán nyelv legnagyobb szótárának 2. kiadásából vettük át: Nihon kokugo dai jiten. 6. kötet. Tokió, 2001. 1249, 1279).

Ismeretes, hogy Theodore Roosevelt (1858—1919) az USA 26. elnöke űzte ezt a sportfélést az orosz—japán háború idején Yamashita Yoshitsugu dzsúdómester irányításával (Oimatsu i. m. 177). Azt, hogy az elnök milyen névvel illette ezt a sportot, megtudhatjuk az önéletrajzából, amelyben azt írta, hogy „I then took up jiu-jitsu for a year or two” (Theodore Roosevelt: An Autobiography. New York, 1913. 48). Ezek az adatok azt mutatják, hogy Japánban a *jūdō* szó még a japán—oros háború után sem szorította ki a *jūjutsu* szót, és minden bizonnyal ez a helyzet tükröződik a külföldön megjelent kiadványokban is. A japán dzsúdózók kezdetben valószínűleg a *jiudo* alakot használták a latin betűs átírásban, úgy, mint Kanō 1889-ben, de a helyzet az orosz—japán háború után kezdett megváltozni. Az I. világháború után a *jūdō* neve lassan és fokozatosan előtérbe került, és nem a *jiudo*, hanem inkább a *judo* íráskép jelenik meg a latin írást használó sajtóban. Az angol, francia és német nyelvű szótárak alapján azt mondhatjuk, hogy a dzsúdó *judo* alakban honosodott meg mind a három nyelvben.

A németben, amelyben a *Dschudo* forma nem használatos, a *Judo* kiejtése a német betűképhez igazodott, az ausztriai németben pedig a szókezdő *j* zöngésen hangzik (JAKOB EBNER, Wie sagt man in Österreich. Duden-Taschenbücher 8. 1969.; Duden. Das grosse Wörterbuch der deutschen Sprache in zehn Bänden. 3. kiadás. Mannheim—Lipce—Bécs—Zürich, 2001. 5. kötet. 2012). Az is érdekes, hogy a *Dschiu-Dschitsu* mellett *Jiu-Jitsu* betűkép is van, amelyet az előbbi kiejtése szerint kell hangoztatni, tehát e szó egy hangképpel és két betűképpel él egymás mellett a németben. A *Judo*, *Jiu-Jitsu* és *Dschiu-Dschitsu* első szótagja (*Ju-*, *Jiu-*, *Dschiu-*) tehát — amely a japánban egy és azonos kiejtésű,

valamint egy és azonos kínai írásjeggyel írandó — két hangképpel és három betűképpel rendelkezik. A „Duden” 2001-es 3. kiadásában (i. m.) pedig a *Ju-Jutsu* címszó található, a szócikk a *Jiu-Jitsu* formát régiesnek tartja, és a *Dschiu-Dschitsu* alak nem is szerepel. — Franciaországban a következő címet viselő lap létezik, amely 1950 óta jelenik meg: „Judo. Bulletin officiel de la Fédération française de judo et de jiu-jitsu”. A két szóalakot az eredeti japán szavakat ismerve már nem illik egymás mellé állítani, de a jelenség szótörténetileg, az átírási rendszerek összevisszaságának figyelembevételével érthető. Biztosra vehető, hogy az ehhez hasonló jelenség más európai nyelvekben is megfigyelhető.

Még egy megjegyzés. A dzsúdót fejlődéstörténete szempontjából nem lenne szabad azonosnak tekinteni a dzsiu-dzsicucival, szótörténetileg pedig csak bizonyos időszakokra nézve lehet egyenlőségjelet tenni közéjük, hiszen külföldön a dzsúdót dzsiu-dzsicu néven ismerték meg először. Ilyen értelemben vajon helytálló-e, hogy egyes japán — idegen nyelvű szótárakban a *jūdō* címszónál nemcsak ennek, hanem a *jūjutsu*-nak az idegen nyelvi alakváltozatait is együttesen szerepeltetik (ROBERT SCHINZINGER et al., Wörterbuch der deutschen—japanischen Sprache. Japanisch—Deutsch. Tokió, 1980.; Dictionnaire Standard Japonais—Français. Taishukan, Tokió, 1970.; Kenkyusha’s New Japanese—English Dictionary i. m. stb.), és hogy egyes idegen nyelv—japán szótárakban a *jiu-jitsu*, *jūjitsu* stb. szavak japán megfelelőjeként nemcsak a *jūjutsu*, hanem a *jūdō* is meg van adva (Grosses Deutsch—Japanisches Wörterbuch. Shogakukan, Tokió, 1985.; Nouveau Dictionnaire Standard Français—Japonais. Taishukan, Tokió, 1987.)?

8. A következőkben a kérdés magyar vonatkozásaira kerítünk sort. Körülbelül egy évszázaddal ezelőtt Magyarországon a japán nyelvvel és annak tanulásával bizonyára csak néhányan foglalkoztak komolyan, akiket sajnálatos módon főleg a magyar—japán nyelvrokonság hipotézise foglalkoztatott mint tudományos kutatási téma. Közülük elsőként Bálint Gábort említhetjük, aki a kolozsvári egyetemen a japán nyelvet is oktatta, és akinek a „Tamilische (Dravidische) Studien” című munkája (In: Wissenschaftliche Ergebnisse der Reise des Grafen Béla Széchenyi in Ostasien 1877—1880. II. Bécs, 1898. 3—432) figyelemre méltó. Nagyszabású írása végén (i. m. 380—429) a székelly tudós HEPBURN szótárának 4. (1888-as) kiadásából olyan szavakat válogatott ki szótárszerűen ábécésorrendben, amelyeknek szerinte magyar vagy a többi „turáni” nyelvi megfelelése van, és ezt meg is adta. Ami a számunkra érdekes, az az, hogy Bálint azt gondolja, hogy minden turanista köszönetet mondhat a kiváló japanológusnak, HEPBURN-nek azért, hogy a *Rōmajikwai* becses törekvését oly hatalmas munkájával elősegítette. Továbbá írja, hogy a többi japanológus is kövesse az ő szép példáját, s ezáltal a japán nyelv felszabadulhatna a neki egyáltalán nem megfelelő kínai krikszkraksz írás nehéz igája alól (i. m. 36). Pröhle Vilmos nyelvészről is szólnunk kell, akiről 1906-ban egy cikk látott napvilágot a „Rōmaji” (I. kötet, 12. sz.) című japán lapban. Ez az 1905-ben létrejött „Rōmaji Hiromekwai [A Latin Írást Elterjesztő Társaság]” lapja, amely eleinte különböző latin betűs átírási rendszerek szerint papírra vetett japán nyelvű cikkeket közölt (l.: HIRAI i. m. 76—277; KIKUZAWA i. m. 147—8). A „Dr. Pröhle Vilmos, a magyar tudós” című cikk írója, „Ando Kenzaburo” (Andō Kenzaburō), Pröhlét mint magyarországi nyelvészt mutatja be, akivel 1905-ben találkozott Magyarországon. A cikk írója mellékelte a magyar nyelvész hozzá intézett, 1905. július 2-án Nyíregyházán kelt levelének fotóját is. A levél japán nyelvű, de latin ábécével készült, mégpedig a HEPBURN-féle átírás szerint (Bálintról és Pröhléről l. SENGÁ: MNy. 1994). Barátosi Balogh Benedek pedig a „Dai Nippon” című háromkötetes könyvében — amely 1906-ban jelent meg — megjegyzi, hogy a japán szavakra az angolos átírást használta, mert ez az írásmód terjedt el Japánban és Európában is (Bp., 1: 7).

A „Rozsnyai gyors nyelvmesterei” sorozatban — amelyben addig magyar, német, francia, angol, olasz, orosz, spanyol, portugál, latin, román, szlovák, szerb, horvát és cseh nyelvkönyvek jelentek meg — 1905 táján a 15.-ként a „Japán” is napvilágot látott, és ez minden bizonnyal az első magyar nyelvű japán nyelvkönyv. E kis terjedelmű nyelvkönyv, amelyben szerzőjének neve nincs feltüntetve, nagyjából a HEPBURN-féle átírást alkalmazta, bár a vízszintes ékezetet a magyaros ferde ékezzel helyettesítették. Ezek a dokumentumok arra utalnak, hogy Magyarországon is elfogadásra talált a HEPBURN-féle átírási rendszer azok körében, akik japán nyelvtudással rendelkeztek. Ebben a vonatkozásban talán nem felesleges megemlíteni azt sem, hogy az Akadémiai Értesítő 1910-es számában (495) hírt ad arról, hogy GOMBOCZ ZOLTÁN véleményezte „Eizó Jamada” (Yamada Eizō)-nak a japán írás megváltoztatására vonatkozó munkáját, amelyet a vallás-és közoktatásügyi m. kir. minisztérium küldött az MTA-ba. Mivel Yamada új japán írás kidolgozásán fáradozott, és 1900-ban idevonatkozó könyvet is jelentett meg (HIRAI i. m. 213—4) — amelynek részletei ismeretlenek számomra —, a magyar nyelvész egy olyan újszerű japán írást, nem pedig a HEPBURN- vagy a *Nipponshiki*-féle átírási rendszert véleményezhetett, amely Japánban csak kevesek figyelmét keltette fel. Mindenesetre kevés köze lehetett a nyelvészeknek vagy a szakavatottaknak ahhoz, hogy egy-egy vendégszó milyen szóalakban honosodjon meg. Több figyelmet érdemel az a körülmény, hogy Magyarországon ezekben az időkben, vagyis az orosz—japán háború idején és az ezt követő években hirtelen megnőtt az érdeklődés Japán iránt (l. Senga: Száz. 128. 1994: 723—36), amit összefüggésbe hozhatunk a magyar dzsúdó történetének korai szakaszával is.

Ennyi bevezető után segítségül hívjuk FARKAS VILMOSnak a „Kínai, a kínaiaval összefüggő japán eredetű nemzetközi és vándorszavainkról” (Nyr. 1989: 482—90) című, etimológiai szótárszerű írását, amelyben az ott felvett címszavak között a *dzsúdó*-t is megtaláljuk, de a *dzsiu-dzsiu*-t nem. (A TESz. címszóként nem vette fel az egyik szót sem.) Itt idézzük a szócikk lényeges részét, amely munkánkat megkönnyíti. „**dzsúdó** *dzsú-do* (1909: Varázsrontó [Toldy 222], *judo*-birkózás (1939: ÚjIdőkLex. 13—14: 3560; l. még 1960. ÚjMagyLex. 1: 499 *cselgáncs* a.), *dzsúdó* (1960 i. h.), *dzsudó* (1967: Bakos 180): 'cselgáncs, a dzsiudzsiu egyik (modern), sportként űzött változata; Judo: sportliche Form des Jiu-Jitsu.'” „A magyarba az angoltól, esetleg a németből kerülhetett; a *cselgáncs* lassan kiszorítja.” ORSZÁGH LÁSZLÓ pedig az „Angol eredetű elemek a magyar szókészletben” című, 1977-ben napvilágot látott könyvében a *dzsiu-dzsiu* és a *dzsúdó* szavakkal is foglalkozott, és úgy vélte, hogy a „két japán sportág neve hozzánk feltételezhetően angol közvetítéssel, angol nyelvű kézikönyvek stb. magyarra fordításával került.” Szerinte „Mindkét sportfélése s annak neve is nálunk hosszú ideig csak nagyon szűk körben volt ismert, hol judó, hol dzsúdó ejtéssel, amíg csak mindkettőt el nem kezdte kiszorítani 1950 után a 'cselgáncs'” (NytudÉrt. 93. sz. 81—2).

9. A két sportfélése és nevük Magyarországra kerülése kezdeti szakaszának kérdését közelítsük meg oly módon — inkább kapcsolattörténeti szemszögből, mint nyelvészeti szempontból —, hogy vegyük kicsit vizsgálat alá az I. világháború előtti sajtótermékeket (BÁNHIDI ZOLTÁN „A magyar sportnyelv története és jelene” című könyvében néhány idevonatkozó adat található. Bp., 1971. 139, 185, 220, 225). A Vásárnapi Újság 1905. 34. (augusztus 20-i) száma (546—7) S. A. aláírással közölte „A japán birkózás” című írást, amely szerint a *dzsiu-dzsiu*-ról már számtalan újságcikk jelent meg, „de oly részletes és pontos tájékoztatást még eddig senki sem adott róla, mint legújabbban Irving Hancock két e tárgyrol megjelent könyvével.” A Nemzeti Sport 1905. 40. (október 1-ji) számában (3—5) pedig megjelent egy *Dsiu-dsitsu* című cikk, amelyben hivatkozás történik Hancock „Dsiu-Dsitsu” című német nyelvű könyvére, de láttuk, hogy ennek a címe

valójában „Dschiu-Dschitsu.” Ahogy a cikk címe is elárulja, ezekben az időkben a magyarban a *dzs* jel mellett a *ds* is volt használatban még, bár az ún. 1903-as iskolai helyesírás már tartalmazta azon módosítást is, miszerint *dzs* legyen az eddigi *ds* helyett, és amelyet az akadémiai helyesírás csupán 1922-ben fogadott el (KNEI ZSA ISTVÁN, A magyar helyesírás története. Bp., 1959. 29; l. még SZEMERE GYULA, Az akadémiai helyesírás története [1832—1954]. Bp., 1974. 49, 60—1). Tehát úgy tűnik, hogy a névtelen szerző a német *sch*-t egyszerűen a magyar *s*-sel helyettesítette. Az Uránia 1906. 1. (januári) számában (30—3) M. F. tollából napvilágot látott a *Dsiu-dsicsu* című cikk, amelyben a Hancock könyvében közölt fényképek is szerepelnek. A cikk írója a német *Dschiu-Dschitsu tsu*-ját a magyar *csu*-val cserélte ki. Ez nem ritka jelenség a magyarban, amelyben régebben élt a *tz* — *ts* jelpár (mai *c* — *cs*; KNEI ZSA i. m. 23, 34). Ebben az időszakban a *dzsúdó* szó alig ismert, a *dziu-dzicsu* szó pedig Hancocknak elsősorban német, esetleg angol nyelvű könyve közvetítésével kerülhetett be a magyar szókincsbe még kevesek által ismert friss idegen szóként, írásmódja és kiejtése is többféle lehetett addig, míg autentikus személyek ki nem ejtették szélesebb körben. A Nemzeti Sport 1906-os 8. (február 25-i) száma (12) „A Dsiu-dzitsu magyar nyelven” címmel hirt ad az „Önvédelem” című, második kiadásban megjelent könyvről, amelyet a fővárosi államrendőrség egyik tisztviselője írt. A rövid cikk szerint a mű „behatóan foglalkozik az annyit emlegetett japán önvédelmi módszerrel,” és első kiadása 5000 példányban már elfogyott. (A kiadvány jelen pillanatban hozzáférhetetlen számomra.)

Visszatérve az Uránia említett cikkére, ennek végén azt olvassuk, hogy Szemere Miklós, „a Budapesti Egyetemi Atlétikai Club elnöke [...] nagy áldozatkészséggel gondoskodott arról, hogy e tavaszra elsőrangú japán birkózómestertől sajátíthassák el fiatal atlétáink e rendszert” (33). Szemere terve valóra vált. Nem sokkal azután, miután a japán mester, névszerint Sasaki Kichisaburō (Szaszaki Kicsisaburō 1872—1924) Magyarországra érkezett, a Nemzeti Sport 1906-os 20. (május 20-i) száma csupán képeket közöl a *dziu-dzitsu* tanfolyamról. A képeken minden bizonnyal maga Sasaki is szerepel. A Vasárnapi Újság 1906-os 21. (május 27-i) számában (340) hasonló képek jelentek meg „Kicsisaburo Sasaki, a Budapesten időző japán dzsiu-dzicsu-mester birkózik” felirattal. Vele kapcsolatban mindenekelőtt ki kell emelnünk egy könyvet, amely egyben értékes tanúja a dzsúdó magyar történetének és szótörténetének is: Sasaki Kichisaburō „Djudo. A japán dzsiu-dzicsu tökéletesített módszere” című könyvéről van szó, amely Budapesten 1907-ben látott napvilágot Speidl Zoltán fordításában 72 képpel, és amelyet a szerző „Szemere Miklós úr ő méltóságának hálája jeléül” ajánl. Az előszót Speidl írta „Budapesten, 1907. őszén” dátumhellyel, ezt követi Sasakié — aki egyébként számos pedagógiai könyv szerzője a szigetországban — a „Kedves olvasóimhoz” című, „Budapesten, 1907. nyarán” dátumhellyel ellátott írása.

Talán nem felesleges néhány szót ejtenünk azokról a körülményekről, amelyek közepette Sasaki Magyarországra került mint a dzsúdó oktatója. Egy japán pedagógiai folyóiratban találtunk egy „Seiyū yohitsu [= Nyugati utazás feljegyzései]” című cikksorozatot, amelyet „Raifū” írói álnéven a japán mester jelentetett meg, aki a Tokiói Tanárképző Főiskola tanára volt. Az első cikkében (Kyōiku kenkyū 26. sz. 1906. május 1.) azt olvassuk, hogy Magyarországon az emberek a japán—kínai háború után és különösen a japán—orosz háború után nagy szimpátiát tápláltak a japánok iránt, mindenütt japán vonatkozású témák voltak napirenden, s ennek egyik jeléül szándékukban állt tanulmányozni a dzsiu-dzicsut. Egy Szemere (helytelenül *Sereme* alakban szerepel) nevű úr bizonyos összeget adományozott a budapesti egyetemnek, amelyből meg kívántak hívni egy oktatót Japánból. Az Osztrák—Magyar Monarchia külügyi államtitkára közvetítésével maga Szemere kereste fel Makinót, Japánban a Monarchiában állomásozó meghatalmazott miniszterét.

A cikk szerint Makino az ügygel Kanō Jigorōhoz fordult, aki Sasakit szemelte ki, és bízta rá a feladat teljesítését. Hasonló tartalmú sorok olvashatók Sasaki magyar nyelvű könyvében is, miszerint április végén érkezett Magyarországra (i. m. xix—xxii). Makino Nobuaki, aki 1899-től 1906-ig állt diplomáciai szolgálatban Bécsben, a színpalak mögött legalább két magyar tudóst — Vámbéry Ármint és Strausz Adolfot — alkalmazott a japán—orosz háború kitörése óta, hogy a szigetország érdekeiért dolgozzanak, és különböző külügyi információkat szerezzenek meg neki (SENGA: Száz. 128. 1994: 723—36; Száz. 133. 1999: 1011—26. Az utóbbi cikkben a szerző szándéka ellenére két dokumentum került közlésre, amelyek hemzsegnek a sajtóhibáktól.). Bizonyos, hogy Szemere Miklós nem sokkal az orosz—japán háború befejezte után találkozott Makinóval, aki „Visszaemlékezéseim” című könyvében (Kaikoroku. Tokió, 1977. 1: 308—9) ugyan szól a Japán iránti magyar szimpátiáról, de nem tesz említést a korabeli dzsúdó magyar vonatkozásairól.

Elképzelhető, hogy Sasaki, miután 1906 áprilisában Magyarországra érkezett, körülbelül addig tevékenykedett itt, míg meg nem jelent a magyar nyelvű könyve Budapesten. Ez több mint egy évet jelent. Oimatsu Shin’ichi írja, hogy Sasaki 1906 februárjában Japánból Magyarországra indult, ahol 4 hónapig a budapesti Atlétikai Klubban oktatott, majd rendőröknek is tartott tanfolyamot, 1907-ben pedig a japán Oktatási Minisztérium ösztöndíjasa lett, így elhagyván Magyarországot két évet töltött Berlinben (i. m. 173—4). Ha így volna, a kronológiai rések befoltozhatók lennének, de Sasaki könyvében „a négy hónapi munká”-ról, a „sajnálatosan rövid időre szabott oktatásom”-ról beszél. Suzuki Hiroo (Sasaki Kichisaburō. In: Zusetsu kyōiku jinbutsu jiten [= A pedagógusok illesztéséről lexikon]. I—III. Tokió, 1984. 2: 640—1) szerint Sasaki Európában való tartózkodásának 5. hónapjában a japán Oktatási Minisztérium utasítására Berlinbe ment, ahol pedagógiai tanulmányokat folytatott az egyetemen. Ez a változat valószínűbbnek tűnik, és ezek szerint a japán mester talán már 1906 kora őszén elhagyta Magyarországot. Sasaki magyar nyelvű könyvéből nem derül ki, hogy Speidl milyen nyelvből ültette át magyarra, de valószínűleg németből, hiszen Sasaki fent említett japán nyelvű cikkéből kiderül, hogy mielőtt elindult volna Európába, a dzsúdó elméletének kutatásával és németre fordításával is foglalkozott. Feltételezhető, hogy Sasaki Németországban fejezte be a könyv német nyelvű írását körülbelül egy év alatt, és 1907 nyarán a kézirattal utazott vissza Magyarországra. A *djudo* névalakot, amely egybeesik az Erwin Baelz által javasolt német betűképpel, bizonyára a fordító, Speidl vezette be először Magyarországon. A könyv előszavában — amelyet Speidl írt — amikor először bukkannak fel a *jiujitsu* és *judo* szavak, utána rögtön zárójelben hozzát teszi a *dzsiu-dzsiu* és *djudo* szóalakokat, nyilván kiejtésüket jelezve ezzel. Egyébként az előbbi két forma szerepel mindenütt a könyvben. Itt a japán szavak, különösen a szerző által *vaza*-nak írt *waza*-k (fogások) s egyebek elnevezései — elnémetesítés vagy elmagyarosítás nélkül — szerepelnek, amelyek így a korabeli latin betűs átírási módszerek kérdésének forrásául is szolgálhatnak: *nami jiuji*, *gyaku jiuji*, *kata jiuji*, *kitoryu*, *shinyoryu*, *judo*, *jiujitsu*, *ryukiu-omote*. A *yōon*-okra nézve Sasaki latin betűs átírási módja hasonlóan Kanōéhoz ellentmondásos és következetlen, hiszen ha a *judo*-féle átírási módhoz folyamodunk, akkor nem *jiujitsu*, *jiuji*, hanem *jujitsu*, *juji*, ha viszont a *jiujitsu*-féle átírási módot követjük, akkor *jiudo*, *kitoriu*, *shinyoriu* kellene, hogy legyenek. A következetlenség jó példájául szolgál a most említett *ryukiu-omote* szó. A *ryukiu* a HEPBURN-féle átírási rendszer szerint *Ryūkyū*-nak írandó, amely tulajdonképpen egy japán szigetcsoport kínai eredetű neve, és amelyet *Okinawa*-nak is hívnak japánul. Sasakinak vagy *riukiu*-t, vagy *ryukyu*-t kellett volna írnia.

1909-ben a Nemzeti Sportban (51. szám, dec. 18. 9—14) megjelent Cselőtei Lajos „Kano igazgató a japán testnevelésről” című írása, amelyben szó esik az „ügynevezett Judo”-ról. Ezt a cikket is tartalmazza Cselőtei „A japán rendszerű torna alapgyakorlatai”

című könyve (Bp., 1920.), amely többek között a dzsúdóról szól. A könyvből kiderül, hogy Cselőtei 1909-ben tanulmányúton volt Japánban, és találkozott Kanō Jigoróval. Szintén 1909-ben „Egy ázsiai” közzétette a „Varázsrontó. Kalandozás a vendégsvaivaink bűvös báját árasztó rejtelmek világában” című könyvet, amelynek írója valójában Toldy Géza, és amelynek „Vendégsvaivaink jelenléte” című harmadik részében a következőt írja: a „harakirinál mostanság sokkal sűrűbben emlegetett niponi intézmény a dzsú-dzsicu”, amelynek „nem régen föntesebb faját alapította meg Kano mester, aki tudományát «dzsú-do»-nak (sic!) hívja”. Toldy figyelmeztet arra, hogy nem *dzsiu-dzsicu*, „mert első részében európai bárbarok keverték az «i» hangot” — *dzsu-dzsicu* sem, mert ez boszorkányságot jelent (221—2). Toldy helyesírással kapcsolatos megjegyzései emlékeztetnek arra, amit Erwin Baelz írt néhány évvel ezelőtt a Hancock és Higashi szerzőpáros 1906-os német nyelvű könyve bevezetőjében.

Sasaki Magyarországról való távozása után néhány évvel ismét felbukkan Magyarországon egy japán dzsúdómester. Legalábbis erre lehet következtetni Matsumura Shizuonak a bécsi japán követség katonai attaséjának 1910. február 5-i naplójából. Eszerint Bécsben ezen a napon találkozott Tobaru Ryūsaburóval (1866—1943), akinek elmondása szerint először Nagy-Britanniába ment, majd Magyarországon volt egy budapesti vagyonos ember meghívására, és jelenleg egy itteni (bécsi?) gazdag embernek tanítja a dzsúdót (Matsuoka Shizuo: Taiō nikki [= Európai napló], Tokió, 1982. 81). 1911-ben jelentette meg Bodolay István a „Djudo. A japánok által használt önvédelem. A japán testi nevelés vázlatos ismertetése; a djudo fogásainak és gyakorlati alkalmazásának részletes leírása. Wladimir birkózómester tanítása nyomán” (Grünsberger, Pécs) című kiadványt, amely számomra hozzáférhetetlen. Említésre méltó, hogy maga Kanō Jigoró is járt magyar földön 1912-ben (Cselőtei: A japán rendszerű torna i. m. 6), amikor a júliusban megrendezett stockholmi olimpiára jött a két versenyzőből álló japán csoport vezetőjeként. Ilyen körülmények között feltehető, hogy ebben a periódusban — az első világháború előtt — a *dzsúdó* szó a *djudo* írásmódban kezdett ismertté válni — habár igen szűk körben — közvetlenül a japánból, illetve egy-két japán mester ajkáról átkerülve a magyarba. Sasaki magyar nyelvű könyvében írja, hogy ez egyrészt a következőt célozza: „a magyarok, mint a komoly hivatású *judo-iskolának* európai előfutárai, e művészet alapjait más országokban is lerakják”, ugyanakkor elmondja azt is, hogy „az itteni állapotok a judo tökéletes kifejlődéséhez bizony nem igen alkalmasak. Állandó érdeklődést és megkívánt odaadást e téren nem igen remélhetünk” (i. m. xxiv).

Talán nem túlzás mégis azt állítani, hogy a dzsúdóval és nevével kapcsolatban a magyar sportvilág és -nyelv egyedülálló történettel rendelkezik a Földön. Nincs kizárva, hogy Sasaki magyar nyelvű könyve az első külföldön megjelent könyv, amelynek a címében nem *dzsiu-dzsicu*, hanem *dzsúdó* (*djudo*) állt. A dzsúdó történetéről szóló japán könyvekből kitűnik, hogy a sportág külföldön való korai elterjedésében Magyarország úttörő helyet foglalt el az USA és Nagy-Britannia mellett (OIMATSU i. m. 172—9), ami Sasaki tevékenységével kapcsolatos. A téma megfelelő feldolgozására eddig azonban még nem került sor. Sasaki könyvének megjelenése után közel három évtizeddel később a „The First School of Judo in Hungary” című — jegyzetapparátus nélküli — cikk jelent meg (Joseph de Kőhalmy: Távol-Kelet 1. 1936: 72—5). A cikk írója, Kőhalmy támaszkodik ugyan Sasaki könyvére is, de olyan részletekről is szól, miszerint a japán mester magával hozta a birkózószőnyeget, *tatami*-kat, edző ruhákat és egyéb kellékeket, és a japán társadalmi érintkezés kifinomult technikája és tökéletes modora birtokában megnyerte a hallgatók és a fővárosi nagyvilági élet tetszését, így sikeresnek minősíti az ő tevékenységét Budapesten. Ezt másképpen értékelik a II. világháború után az új politikai rendszerben íródott könyvek, miszerint Sasaki 1900-ban (sic!) „60 hallgatóval há-

rom hónapos tanfolyamot indított, amelynek végére a létszám négy főre csökkent”. Galla Ferenc szerint, akinek tollából a cselgáncsról több könyv is napvilágot látott, a japán mester „mindezt azzal magyarázta, hogy a magyarokban nincs kitartás és megfelelő adottság a judóhoz, ezért elképzelhetőnek tartja azt is, hogy Magyarországon a későbbiek során sem alakul ki ez a sportág. Feltételezhető azonban az is, hogy módszere megválasztásánál nem volt elég körültekintő és számíttáson kívül hagyta, hogy a japán temperamentumtól, mentalitástól nagyon is eltérő a magyarok egyénisége.” Továbbá a következőket is olvashatjuk: Szemere Miklós „kezdeményezését többen (főleg üzletemberek) kihasználták, és különböző magániskolák tanfolyamain magas összegért tanították a judót, mint önvédelmi eszközt, jómódú emberek számára. Így teljesen kizárták a judo tanulásából a kispénzű embereket, akik képtelenek voltak erre a célra nagyobb összeget áldozni. Ezért a judo még hosszú ideig a tehetősek szórakozása volt csupán” (Galla Ferenc: Cselgáncs [judo] és önvédelem [aikido]. Bp., 1969. 16). Egyelőre nincs tudomásunk arról, vajon vannak-e korabeli dokumentumok a dzsúdó ilyen-olyan fogadtatásáról, és a jövő feladatának tekintjük azt, hogy pontosabb képet festhessünk a sportág magyarországi történetének korai szakaszáról.

Egyes japán írásokban arról történik említés könyvészeti hivatkozás nélkül, hogy Sasaki 1907-ben magyarul megjelent könyve később angolul és franciául is napvilágot látott (Oimatsu i. m. 173; Inoue: Jūdō. 97). Kíváncsiak lennénk ezekre a könyvekre, amelyekre eddig nem bukkantunk rá. Két évvel később viszont németül megjelent Sasaki-nak egy ilyen tárgyú könyve szerzői kiadásban, a „Judo: das japanische Ringkamp” (Berlin, 1909. 88 lap) címmel. (E kiadvány, amelyet a teljességre törekvő, fentebb említett „Japan-Bibliographie” sem említ, stenciles sokszorosításban készült, és a tokiói Kōdōkan könyvtárában található.)

A XX. század első negyedében megjelent magyar lexikonok nem vették fel a *dzsúdó* szót címszóként, nem is beszélve a *djudo* névalakról, különben is *dj*-vel kezdődő magyar szó nincs, és talán inkább külföldi forrásokra támaszkodva írtak a dzsiu-dzsiu-ról. A „Révai nagy lexikona” 1912-ben megjelent 6. kötete (88) ugyan a *dzsiu-dzsiu* címszó alatt hivatkozik „Sosaki (!) Kichisaburo” magyarországi tevékenységére, de sem művéről, sem pedig a *dzsúdó* (*djudo*) szóról nem tesz említést. Karinthy Frigyes 1913-as dátumot viselő bevezetéssel kezdődő és 1916-ban megjelent humoreszkiájában pedig („Tanár úr, kérem: Lógok a szeren.”) az „egy szédítő, eddig ismeretlen dzsiu-dzsiu fogással” kifejezéssel találkozunk. Magyarországon az I. világháború és az ezt követő viharos események valójában a *djudo* szóra is negatív hatással voltak, emiatt sokáig nem hallunk felőle. 1920-ban Cselőtei Lajos, aki egyébként a „Yamato damashii” című — az orosz–japán háború idején játszódó — három felvonásos dráma (Bp., 1923.) szerzője, közzétette a fentebb említett könyvet, amelyben a dzsúdót inkább japán rendszerű tornának fogja fel. 1926-ban a „Támadó és védősportok: Cselgáncs (Jiu-Jitsu)” címet viselő, közel 200 oldalas kitévő könyv jelent meg Budapesten az Országos Testnevelés Tanács kiadványaként a „Testnevelési utasítás II. rész. Testnevelési és sportágak 6-C. füzet”-ként a szerző neve nélkül. Valószínűleg Magyarországon ez az első kiadvány, amelynek címében a *cselgáncs* szót tüntették fel. A szerző írja, hogy a „cselgáncs a japán önvédelmi módszernek, a Jiu-Jitsunak (olvasd Dsiu-Dsitsu) nemcsak értelmileg, hanem hangzásban is legmegfelelőbb magyar fordítása”. Bár nem tudjuk, hogy ki nevezte először a dzsiu-dzsiut (vagy esetleg dzsúdót) cselgáncsnak, ez talán hamar elfogadásra talált, hiszen a magyar sportnyelv ezekben az időkben idegen — túlnyomórészt angol — elemektől hemzsegett, de a harmincas években a sportnyelvújító, tisztító mozgalom lendületet kapott, kiszorítva a felesleges idegen szavakat (BÁNHIDI i. m. 148–56). Az 1928-ban megjelent „A sport enciklopédiája” külön szól a *dzsiu-dzsiuról*, és ezen belül is főleg a *judóról* (sic!) (A sport enciklopédiája.

I—II. Bp., 1928. 1: 171—8, l. még 23), de a *cselgáncs* szóval nem találkozunk. Az olvasóközönségnek bizony némi fejtörést okozhatott a *judó* betűképének kiejtése. Emlékeztet arra, hogy a németben a *Jiu-Jitsu* mellett a *Dschiu-Dschitsu* írásváltozata is megvan, a *Judo*-nak viszont nincs *Dschudo* változata. Az említett gyér adataink alapján feltételezhető, hogy a *dzsiu-dzsiu* szó német közvetítéssel került a magyar szókincsbe, a *judó* (és *dzsúdó*) pedig valószínűleg az angolból.

A „Magyar nagylexikon”-ban (6. kötet, 1998. 901) a *dzsúdzsucu* szócikk fordul elő, miszerint „Szaszaki Kicsiszaburo”, aki az egyik legkiválóbb dzsúdzsucu mester, „a BEAC lágymányosi pályáján tanította az egyetemistákat (1905)”. A lexikon a *judó*-t, valamint a *dzsúdó*-t utaló címszóként szerepeltetik, és innen irányít bennünket a *cselgáncs* szócikkhez, ahol azt olvassuk, hogy Magyarországon „a sportág 1900-ban vált ismertté, amikor Kano Dzsigoro tanítványa, Szaszaki Kicsiszaburo japán mester Szemere Miklós meghívására Bp-re látogatott. Szaszaki 3 hónapos tanfolyamának hallgatója volt Neidenbach Emil fizikatanár is, aki 1907-ben kiadta az első magyar nyelvű szakkönyvet” (5. kötet, Bp., 1997. 873; l. még Galla Ferenc — Kovács Ákos — Purman János: *Cselgáncs*. Bp., 1958. 6). A fentebb előadtak fényében talán felesleges rámutatnunk arra, hogy a „Magyar nagylexikon” két idézett része milyen időrendi és tárgyi tévedéseket tartalmaz.

10. Az utóbbi években a magyar kétnyelvű (angol, német, francia) nagyszótárakat felújították, és mivel a magyar értelmező szótárak (ÉrtSz., ÉKsz.) már több évtizeddel korábban elkészültek, ezeket a nagyszótárakat haszonnal forgathatjuk, amikor a magyar szókészlet frissebb állapota iránt érdeklődünk. A magyar—angol szótárban (ORSZÁGH LÁSZLÓ — FUTÁSZ DEZSÓ — KÖVECSE ZOLTÁN, Magyar—angol nagyszótár. Bp., 1998.) a *cselgáncs* (ang. 'judo'. származékszavak: *cselgáncsozik*, *cselgáncsozó*) is a *dzsúdó* (ang. 'judo') is és még a *dzsiu-dzsiu* (ang. 'jiu-jitsu, ju-jitsu') is szerepel címszóként. Az angol—magyar szótár (ORSZÁGH LÁSZLÓ — MAGAY TAMÁS, Angol—magyar nagyszótár. Bp., 1998.) pedig az angol *judo* magyar jelentéseként a 'cselgáncs' szót adja meg, emellett származékszóként a *judoist* és a *judoka* szavak is szerepelnek, jelentésük 'cselgáncsozó'. A *jujitsu*, *jiu-jitsu*, *ju-jutsu* címszavak is előfordulnak (önálló szócikk az elsőnél található), magyar megfelelőjük pedig 'dzsiudzsicu'. A magyar—német szótárban (HALÁSZ ELŐD — FÖLDES CSABA — UZONYI PÁL, Magyar—német nagyszótár. Bp., 1998.): *cselgáncs* — 'Judo' (származékszavak: *cselgáncsos*, *cselgáncsozik*, *cselgáncsverseny*); *dzsiu-dzsiu* — 'Jiu-Jitsu'. A német—magyar szótárban (HALÁSZ ELŐD — FÖLDES CSABA — UZONYI PÁL, Német—magyar nagyszótár. Bp., 1998.): *Jiu-Jiutsu* — 'dzsiu-dzsiu'; *Judo* — 'dzsúdó, cselgáncs'. A magyar—francia szótárban (ECKHARDT SÁNDOR — KONRÁD MIKLÓS, Magyar—francia nagyszótár. Bp., 1999.): *cselgáncs* — 'judo, jiu-jitsu' (származékszavak: *cselgáncsfogás*, *cselgáncsozik*, *cselgáncsozó*); *dzsiu-dzsiu* — 'jiu-jitsu'; *dzsúdó* (sic!) — 'judo'. A francia—magyar szótárban (ECKHARDT SÁNDOR — OLÁH TIBOR, Francia—magyar nagyszótár. Bp., 1999.): *judo* — 'cselgáncs' (e szócikknél 'cselgáncsozik', 'dzsúdózik' szavakkal is találkozunk); *jiu-jitsu* — 'cselgáncs, dzsiu-dzsiu'. Ezekből arra lehet következtetni, hogy a magyar szótárak jobban kedvelik a *cselgáncs* szót, mint a *dzsúdó*-t. Ezzel kapcsolatos lehet az a jelenség, hogy a *cselgáncsozó*, illetve *cselgáncsos* szó jelentését az angolban, németben és franciában mind a *judoka* szóval adja meg, amelynek magyar megfelelője viszont nem *dzsúdóka/judoka* az említett három nagyszótárban. Az 1994-es kiadású „Idegen szavak és kifejezések szótára” (szerk. BAKOS FERENC) pedig felvette a *dzsúdoka*, valamint a *judoka* szavakat címszóként. Ez egy japán összetett szó, amely a *jūdō*-ból, meg a 'valamit üző, valamivel foglalkozó, bíró személy' jelentésű *ka*-ból áll. (Egyúttal megemlítjük, hogy egyes német szótárak a japán *ka*-nak helytelenül 'können' jelentést tulajdonítanak. BROCKHAUS — WAHRIG i. m.; Duden 1. ki-

adás i. m.) A japán *jūdōka* szó más európai nyelvekbe is bekerült az utóbbi évtizedekben. Például a lengyelben a *dziu-dzitsu*, *džudo* stb. mellett van a *džudoka* szó is (Słownik języka polskiego PWN. Warszawa, 1996.).

A japán eredetű sportág neveként az ÉrtSz.-ban csak a *cselgáncs* címszó (származékszavak: *cselgáncsos*, *cselgáncsozó*) szerepel a magyar szinonimája vagy esetleg japán megfelelője megadása nélkül. Az ÉKsz. hasonlóképpen jár el (származékszó: *cselgáncsozó*), de már a *dzsiu-dzsiu* és a *dzsúdó* szavakat is felvette címszóként. Eszerint a *dzsúdó*: 'cselgáncs'; a *dzsiu-dzsiu* pedig „1. A cselgáncsot is magában foglaló japán testnevelési rendszer. 2. Cselgáncs.” Láttuk, hogy a magyar—francia szótár szerint a *cselgáncs* szó francia megfelelője 'judo' is és 'jiu-jitsu' is, ami a francia—magyar szótárból is kiderül. A *cselgáncs* így a szó szoros értelmében nem kifejezetten a *dzsúdó* szó megfelelője. Valószínűnek tartjuk, hogy Magyarországon is a XX. század elején ismertté vált dzsúdót bizonyára egynek tartották a dzsiu-dzsiuval, az I. világháború után pedig ez a *cselgáncs* nevet kapta, amelyet a japán *jūdō* elnevezés előtérbe kerülésével erre ruháztak rá. Mivel a *jūdō/judo* nemzetközi szóvá vált, kisebb esélyt látunk arra, hogy a magyarban a *dzsúdó*-t a *cselgáncs* szó kiszorítja, amely pedig talán még jelentésbővülést fog szenvedni, bár ez attól is nagyban függ, hogy a magyar dzsúdózók, vagyis cselgáncsozók melyik szót kedvelik jobban és használják. Az 1957-ben létrejött „Magyar Cselgáncs Szövetség” nevét a „Magyar Judo Szövetség”-re változtatta. Úgy látom azonban, hogy a *judo* betűkép magyarországi beilleszkedési problémával küszködik. Annak, hogy az elnevezés ne legyen tisztavirág-életű, vagyis a nyelvi asszimiláció foka jobban növekedjen, szerintem szüksége van vagy arra, hogy a *judo*-t ne *dzsúdó*-nak, hanem a betűképhez hűen *judo*-nak ejtsük, úgy, mint a németben, vagy arra, hogy megváltoztassuk a betűképet a *dzsúdó*-ra, amellyel a szövetség nevének írásmódjában is a fonetikus elv érvényesülne. Mindenesetre a japán dzsúdómesterek valószínűleg meglepődnek, ha tudomásukra jut, hogy a szó a *csel* és a *gáncs* összetételéből áll, és így új értelmet kapott. Ezek az összetevő szavak külön-külön nehezen egyeztethetők össze azzal, amit Sasaki írt könyvében (i. m. 4) a dzsúdóról: „csak nemes és hasznos fogásokat tanít; nemcsak a győzelem kivívására törekszik, hanem a test és szellem kiképzésére is kiváló gondot fordít”.

Végül, de nem utolsósorban arra a kérdésre kell választ adnunk, hogyan írjuk helyesen magyarul a japán *jūjutsu* szót — amely talán kerészéletre van ítélve a magyarban is. A „Keleti nevek magyar helyesírása” (főszerk. LIGETI LAJOS. Bp., 1981. 510) szerint: „dzsiudzsicu *sp*; *lásd* dzsúdzsucu”; „dzsúdzsucu *sp*; *vö.* dzsiudzsicu”. A *lásd* jelentése itt 'névváltozat, utalás az ajánlott névalakra'. Az 1983-ban megjelent „Idegen szavak és kifejezések szótára” (szerk. BAKOS FERENC) előszavában azt olvassuk, hogy a címszavaknál a „magyar forma alapjául mindig a szót vándorútjára bocsátó nyelv ejtismódját tekintettük, s arra törekedtünk, hogy a közvetítő nyelvek hatását — amennyire csak lehetett — csökkentsük. Ezért szótárunkban pl. [...] a japán kiejtést megközelítő *dzsiu-dzsiu* a főcím, s [...] az angolos *jiu-jitsu* csupán utaló.” (Az újabb 1994-es kiadás előszavából kikerült ez a rész.) Ezzel az elvvel ellenkezik az, hogy a „dzsudó *ld* judo” utaló címszóként, a „judo” pedig önálló címszóként fordul elő; nagyobb baj az, hogy a *dzsiu-dzsiu* nem igazán közelíti meg a japán kiejtést. Még olyan írás is, amelynek címe a „Japán szavak írása a magyarban”, használja a *dzsúdžucu* névalakot (KUBINYI LÁSZLÓ: MNy. 1973: 99). Ezek a példák arra mutatnak, hogy a magyarban a sportfőleség neveként több hangkép és íráskép él egymás mellett. Ez azt is jelenti, hogy egyrészt még nem honosodott meg igazán magyarul, másrészt pedig a magyar szakavatottak nem foglalkoztak kellőképpen a sportfőleség elnevezéseinek kérdésével. Ha meg lehetne és kellene menteni a — mai japán helyesírás szemszögéből nézve — rossz átírásban való elterjedéstől ezen sportfőleség nevét, a *Hyōjunshiki*, vagyis HEPBURN-féle átírási rendszer szerinti szóala-

kot a magyar helyesírás szabályai szerint kellene leírni, azaz *dzsúdzsucu*-ként. A *dzsiu-dzsicu* magyar szóalak azonban, beleértve a kötőjelet is, magában hordozza a sportféleség korábbi — mindössze egy évszázadnyi — történetében való magyar jelenlét értékes jegyeit.

SENGA TORU

***Jūjutsu* and *jūdō*: Hungarian and international reflexes of some Japanese sports terms**

In dictionaries of the English language, the English version of the Japanese word *jūjutsu* appears in four different spellings: *jūjutsu*, *jujitsu*, *jiujutsu*, and *jiujitsu*, sometimes embellished by a hyphen, too. The form *jiu-jitsu* — in which the hyphen only refers to the fact that the word was originally written with two Chinese characters — has also become a loanword in German (also spelt *Dschiu-Dschitsu*) and in French. On the other hand, the spelling of the Japanese word *jūdō* is *judo* in all three languages. (Note that the horizontal stroke standing for vowel length in the Romanised rendering is often omitted.) According to the orthographical rules of the syllabic *kana* script of the time — that continued to be in use until 1946 — *jū* was written with two syllabic characters, as *ji + u*. In three editions of James Curtis Hepburn's excellent and highly popular Japanese–English dictionary, this word was spelt in three different manners: *jū-jutsz* (1st edition, 1867), *jū-jutsu* (2nd edition, 1872), and *jūjutsu* (3rd edition, 1886). In the Meiji period, another Romanisation in which the syllable *jū* was written as *jiu*, was also used. As far as *jutsu* is concerned, the phenomenon that *ju* is often pronounced as *ji* can still be observed in the Tokio dialect. Adding all that up (*jiu/ju + jutsu/jitsu*), we get the four spellings of the word *jūjutsu* mentioned above, less the hyphenated versions. It can be safely said that the spelling *jujitsu* that is the most frequently encountered version in present-day English can be attributed to the form that occurs in the Tokio dialect. The word *jūdō* became widely known abroad a couple of decades later than *jūjutsu*; it was especially after the outbreak of the Russian–Japanese war that serious interest began to be taken in it. The two words practically meant the same thing in those days. It was not only in English but also in German and French, etc. that the spread of the form *jiu-jitsu* was largely due to H. Irving Hancock's books whose titles included this particular spelling. Similarly, Hungary adopted the form *dzsiu-dzsicu*. Hungary played a pioneering role in the early history of the spread of the word *jūdō* in Europe, given that in 1906 Kichisaburō Sasaki taught a four-month course there at the initiative of Miklós Szemere, and in the next year his book entitled "Djudo" was published in Hungarian. That was probably the first book ever written in a language other than Japanese with the word *jūdō*, rather than *jūjutsu*, in its title.

TORU SENG